

Johan Willem Bönker in historisch perspectief

een onderzoek plus addendum

Inhoud

Inleiding	3
Razzia	4
Putten	5
Amersfoort	6
Neuengamme	7
Wedel	8
Versen	8
Neuengamme	9
Terugblik	10
Bronvermelding	11
Hier vertrok de trein	12

Bijlagen

Verlovingskaartje + foto

Kampnummer Amersfoort

Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort

Transportlijst *(moet zijn dodenregistratie, zie addendum)*

Sterbe Urkunde

Inleiding

Al jaren houd mij de razzia van Putten bezig en in het bijzonder welke invloed het wegvoeren en het niet meer thuiskomen van Johan Willem Bönker op mijn oma, mijn moeder en mij als kleinkind heeft gehad. Het verdriet, de onmacht en frustratie om het niet kunnen voorkomen, werkte bij deze twee vrouwen door in een voor mij als kind moeilijk te plaatsen gedrag. Rond herdenkingsdata (geboorte, wegvoering, aanzegging van stervensdata) kwam dit manifester aan de oppervlakte. Toen ik ouder werd ging ik beseffen, dat bij mijn moeder sprake was van: voedseltekortvrees, straatfobie en presentatie(faal)angst. Ook realiseerde ik mij dat het huishouden (de zorg voor het gezin en - mijn oma) haar soms teveel werd, wat zich uitte in veel voorkomende hoofdpijn en herhaaldelijk zuchten. Over hetgeen in de oorlogsjaren had plaatsgevonden ervoer ik bij mijn oma ontkenning en verdringing, wat achteraf benoemd zou kunnen worden als overlevingsstrategie. Bij doorvragen herinner ik mij als kind stilzwijgen en irritatie, maar ook fantasieverhalen over een zoon die dolende was in het grote Rusland en eens de weg naar huis terug zou vinden... Oma heeft vanaf de geboorte der kleinkinderen in zorg en opvoeding een taak in het gezin van mijn vader en moeder gehad. De omgang met oorlogsleed van moeder en oma hebben in meer of mindere mate invloed op kinderen en kleinkinderen gehad. Redenen genoeg om mij in de geschiedenis van oom Johan Willem Bönker te verdiepen.

Gersloot, oktober 2014 / januari 2015.

Wytze Brandsma.

*Ik kwam terug van Neuengamme
zag en hoorde verhalen
die alleen in waanzin mogelijk zijn*

*Ik hoorde het verhaal over duizenden doden
die als as op de tuinen werden uitgestrooid*

*Ik wist dat ik zou spreken
met de woorden
die tussen de stenen lagen
in de bomen hingen
in de struiken tussen de bunkers
en aan de rand van de weg
zoveel pijn in takken
in de bladeren en in het gras
Ook tussen de wortels
hoorde ik duizenden stemmen*

*Omdat wij weten en kunnen spreken
moeten wij blijven getuigen
want misdadige macht kent geen tijden*

Uit: "Ik kwam terug..." , een gedicht van Ina Stabergh,
van CD "liederen en gedichten rond WO II",
stichting Meensel-Kiezegem '44, provincie Vlaams-Brabant.

Razzia

Vanwege een knullige ondoordachte actie van het ondergronds verzet (*1), een aanslag op een Duits officier tussen Nijkerk en Putten (*2), werd als vergelding door de Duitsers op zondag 1 en maandag 2 oktober 1944 een groot deel van de mannelijke bevolking van Putten, bestaande uit autochtonen en evacués, opgepakt en weggevoerd naar Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort.

Razzia (*3) Putten: 659 opgepakt
58 na verzoek 'op medische gronden' vrijgelaten = 601
13 tijdens transport naar Duitsland uit de trein gesprongen = 588
540 door het zware kampeven omgekomen = 48
75 waren op 4 mei 1945 in diverse kampen nog in leven
27 kwamen alsnog kort na de bevrijding in het kamp of het hospitaal te overlijden. = 48
5 overleden kort na aankomst in Putten. = 43 (*4)

Uiteindelijk kwamen van de groep weggevoerden evacués en Puttenaren 48 thuis. En moesten 43 mannen na de bevrijding de moeilijk te bevatten ervaringen tijdens de wederopbouw een plek geven. Ook probeerden vele nabestaanden de harde feiten, van het gemis van geliefden en het leed hun aangedaan, te verwerken. Bij de presentatie van het boek "*Van naam tot nummer*", op donderdag 2 oktober 2014 te Putten, werd verteld dat één overlevende nog leeft en in Canada woont (5*).

Over de impact van deze razzia op nabestaanden is veel geschreven en doen heden ten dage meerdere van elkaar te onderscheiden verhalen de ronde. Ook mijn moeder had een verhaal, waarin naar voren kwam verbittering over de door haar ervaren belevenissen. Dit, omdat volgens haar bij sommigen de razzia bekend was en er selectief anderen over werden geïnformeerd (*6). Tevens was zij erg teleurgesteld dat na WO II noch door de overheid, noch door kerkelijke instanties goede begeleiding en opvang was geregeld.

* 1 Het Nederlandse verzet tijdens de Tweede Wereldoorlog was niet altijd zinvol. Sabotage, liquidaties en stakingen hadden zelden het beoogde effect. Ze lokten vaak represailles uit, die onschuldige burgers het leven kostten. Verzetsgroepen kregen tijdens de bezetting kritiek van de bevolking, maar die werd na de bevrijding met 'de mantel der liefde' bedekt. De vraag is gerechtvaardigd of (geweld)verzetsdaden in zijn algemeenheid én specifiek m.b.t. de aanslag nabij Putten waren te rechtvaardigen. Tijdens de herdenkingsreis op 11-10-2014 naar Neuengamme, bleek deze kwestie discutabel en nog een te gevoelig onderwerp om empatisch naar elkaar te luisteren en open te staan voor dialoog.

* 2 Een misverstand is dat de razzia van Putten nabij de Oldenallerbrug te maken zou hebben met de aanslag op SS-generaal Rauter. Daarvoor werd als vergelding bij de Woeste Hoeve, tussen Apeldoorn en Arnhem, op 8 maart 1945 honderdzeventien mannen door een Duits vuurpeloton doodgeschoten.

* 3 Razzia's (soms op bestelling) werden ook gehouden voor noodzakelijke arbeidskrachten om de productie van een en ander in Duitsland te waarborgen.

*4 De enumeratie is ontleend uit: '*Van naam tot nummer,...*' blz. 431. Op de eerste dag zijn zeven mensen, zogenaamd 'op de vlucht', doodgeschoten. Zij staan allen eveneens in dit boek op de bladzijden 41-43 vermeld.

* 5 Dhr. C. van 't Klaphek, 04-12-1922. Achteraf is de sprong uit de trein zijn redding geweest. blz. 104 en 503.

* 6 Over of er een causaal verband is tussen de verzetsdaad en de represaille op de Puttense bevolking én of er al dan niet sprake is geweest van voorkennis over een te houden razzia hebben betrokkenen en nabestaanden hun eigen waarheidsbevinding en -beleving.

Putten

Johan Willem Bönker (Wim 03-11-1916) was een import Puttenaar.

Zijn vader Jan Bönker (3-02-1989 / 27-08-1936) trouwde in Zaandam op 18 december 1910 met Elisabeth Voet (19-11-1887 / 16-06-1973). Zij gingen in Haarlem wonen en werken. Vanwege gezondheidsproblemen van vader moesten zijn ouders met het runnen van hun kruidenierswinkel stoppen. Onder architectuur van een broer van mijn oma (Dirk Voet, stadsarchitect van Zaandam) werd in Putten op de Drieseweg 50 het woonhuis JACOBA gebouwd en daarnaast de twee onder één kap vakantiewoningen WIM & SIM gerealiseerd. SIM was in eigendom van broer /zwager Dirk Voet.

Oom Wim verhuisde samen met zijn twaalfjarige zus Jacoba (21-01-1920 / 18-04-2007) en driejarig broertje Sim (31-08-1928) in 1931 naar Putten. Huize Wim (en soms ook een gedeelte van het woonhuis Jacoba) werd gebruikt voor pensioengasten. Naast het genereren van inkomsten door verhuur werd een groentetuin aangelegd en kippen gehouden om onafhankelijk en in enige mate zelfvoorzienend te zijn. Oma Bönker regelde met haar dochter de verhuur aan gasten.

Wim werd van uit de stad Haarlem en kerkelijk lichter georiënteerde geloofsgemeenschap (synodaal gereformeerd) op vijftienjarige leeftijd met het buitenleven en het orthodox bevindelijk geloven van Putten geconfronteerd. Zijn vader overleed voor de 2e wereldoorlog op 27 augustus 1936. Hij was toen 47 jaar oud. Op de dag van de verjaardag van zijn zoon Sim (8 jr.) werd hij op 31 augustus te Putten begraven. Wim was 19 jr.; Jacoba 16 jr. Oma werd op 49 jarige leeftijd weduwe met drie kinderen.

Wim ontwikkelde zich via diverse avondopleidingen tot bouwkundig opzichter. Zijn broer laat weten dat hij vermoedelijk in Haarlem op de ambachtsschool is geweest en daarna in Putten als leerling bij aannemer Top in Bijsteren ging werken om vervolgens via P.B.N.A bouwkunde te gaan studeren. Wim is in Vreeland (nabij Amersfoort) "in de kost" geweest en werkte volgens zijn broer Sim toen bij Rijkswaterstaat.

Op 31 mei 1939 verloofde oom Wim met Bertha van den Brink (zie bijlage). Hij was voornemens, om net als zijn zus Jacoba, na de oorlog in het huwelijksbootje te stappen. Tijdens de razzia van Putten was Johan Willem Bönker 27 jaar en ruim vijf jaar verloofd (*7). Jacoba was 24 jaar. Zij had verkering met een 28 jarige jongeman uit Dieren. Broer Sim was toen 16 jaar en werd om uit handen te blijven van de Duitsers jonger aangekleed. Wim was één van de 659 mannen die werden opgepakt.

Na de oorlog ging Jacoba op 1 juni 1945 in Putten trouwen met Teunis Titus Brandsma en wonen in Dieren. Oma Bönker bleef in Putten achter met zoon Sim, die - door de trieste situatie thuis en de vele opeenvolgende gebeurtenissen - zijn draai op het gymnasium te Harderwijk niet meer kon vinden. Zijn moeder bleef ondanks alle teleurstellende en afschuwelijke berichten over het lot van de weggevoerden evacués en Puttenaren geloven in een goede afloop voor haar zoon en raakte geleidelijk aan steeds meer in zich zelf gekeerd. In 1946 kregen oma en oom Sim het aanbod om in te gaan wonen bij mijn ouders en verhuisden naar Dieren. Woonhuis Jacoba aan de Drieseweg 50 werd verkocht en huize Wim werd tot in lengte van jaren aangehouden (zie blz. 10 noot 27), want Wim kon ooit nog eens thuishkomen...

Met de komst van vele kleinkinderen fleurde Oma Bönker op. Haar eerste kleinkind (23-1-47), mijn oudste broer, werd vernoemd naar oom Wim. Zij werd betrokken bij de opvoeding en had een onmiskenbare rol in het huishouden van het gezin Brandsma. Sim werd begeleid door onze vader (zijn zwager) en verwierf door avondstudie een goede positie in de samenleving.

* 7 De ring behorende tot de persoonlijke bezittingen, die de gevangenen bij aankomst in een kamp af moesten staan, zal naar alle waarschijnlijkheid de verlovingsring betreffen. Na WO II werd een en ander aan nabestaanden opgestuurd.

Amersfoort

Johan Willem Bönker verbleef van 02-10-1944 / 11-10- 1944 met kampnummer: 8332 in Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort (zie bijlage).

De groep uit Putten leefden als gijzelaars gescheiden binnen het kamp van de rest van de gevangenen. Sommigen hebben gewerkt in het commando waar men groente en aardappels verbouwde, weer anderen in het aardappelschilcommando, wat niet het slechtste commando was waarin je terecht kon komen. Dhr. Eddy van der Pluijm, archivaris kamp Amersfoort, deelde mij mee;

"Het is best mogelijk dat ook uw oom in het aardappelschilcommando heeft gewerkt, maar deze informatie is bij ons helaas niet bekend. De informatie hierover kom je eigenlijk alleen maar tegen in de persoonlijke verhalen van hen die teruggekeerd zijn, voor zover zij daar natuurlijk over konden/wilden praten dan wel in staat zijn geweest hun verhaal op te tekenen."

Oom Wim werd woensdag 11 oktober op transport gezet naar Duitsland. Men is een aantal dagen onderweg geweest naar het concentratiekamp Neuengamme. Donderdag 12 oktober stond de trein de hele dag stil bij Almelo. Er werden briefjes uit de trein gegooid.

In *"Niet zomaar een dorp"* schrijft Else Flim op blz. 104 hierover:

"Een boer in Almelo vond papiertjes op zijn akker. Het waren briefjes. Groeten voor familie in Putten. De boer deed de papieren in een enveloppe en verstuurde alles".

Net als velen anderen heeft oom Wim een briefje uit de trein gegooid, hetgeen zijn broer Sim (86 jaar nu) in bewaring heeft. Tekst briefje, gedateerd 13-10-1944

" Lieve moeder, Bertha, Co en Sim

*Woensdagavond zijn we vanuit A'foort vertrokken en zitten nu vrijdag op de Duitse grens. misschien kan ik nog opgeven waar we in Duitsland terecht komen Ik verlang erg naar jullie allen, doch laten we moed houden. Ik wilde dat ik maar wist hoe jullie het maken na de verschrikkingen in Putten. Ons huis is niet verbrand, he? (*8) Ik hoop er een manier is om jullie dit te laten krijgen. God zij met jullie, Dag Wim "*

Op het omslagpapiertje staat binnen in nog:

" Bertha het allerbeste en sterkte "

Mijn vader heeft tijdens de oorlog een dagboek bijgehouden. Hierin staat op Vrijdag 27/10:

" Bericht van Wim gekregen vanaf de Duitse grens gedateerd 13/10 en couvert afgestempeld 20/10 Winterswijk. Er zaten verschillende briefjes in "

*8 Bij de razzia in Putten werden 110 huizen in brand gestoken, zie *"Van naam tot nummer..."*, blz. 30.

Neuengamme

Ten zuidoosten van Hamburg bevond zich van 1933 tot 1945 het grootste concentratiekamp van Noordwest Duitsland; het Konzentrationslager Neuengamme.

In de periode van 1938-1940 werd geprobeerd om de kleine steenfabriek net buiten het plaatsje Neuengamme met gevangenen uit het kamp Sachsenhausen weer productief te maken. Na plaatsing van een nieuwe oven konden er weer stenen worden geproduceerd.

In deze periode was Neuengamme een buitenkamp van het concentratiekamp Sachsenhausen en was het kamp bedoeld om arbeiders voor de plaatselijke steenfabriek te huisvesten.

In juni 1940 werd Neuengamme een zelfstandig concentratiekamp.

Doel: materiaal leveren aan de stad Hamburg, die een van de vijf Führerstädte in Duitsland moest worden. Werkzaamheden: productie bakstenen, productie geweren, vervaardigen delen uitrusting SS-troepen en productie onderdelen wapenproductiebedrijven.

Naast het hoofdkamp Neuengamme waren er nog ruim negentig buitenkampen die bestuurlijk gezien onder Neuengamme vielen. De omstandigheden in een kamp waren slecht.

Gevangenen moesten met zijn drieën één driehoek smal stapelbed gebruiken, de sanitaire omstandigheden waren ontoereikend. Zij werden van het leven beroofd door overmatig hard werken en te weinig voedsel(*9). De term die de Duitsers voor het werk door Häftlingen (gevangenen/arrestanten) bedacht hadden was: 'Vernichtung durch Arbeit'.

De slachtoffers van de razzia van Putten zijn 11 oktober 1944 per trein uit Amersfoort vertrokken en kwamen op za. 14 oktober aan in Neuengamme (*10). Oom Wim krijgt kampnummer 56970 (*11). Het werk wordt snel verdeeld. De meeste mannen gingen op transport naar een buitenkamp.

Blijkens de vermeldingen in 'Van naam tot nummer,...' verblijft Johan Willen Bönker kort in Neuengamme en wordt hij op 17 oktober op transport gesteld naar **Wedel** (*12). In het boek wordt voorts vermeld; "*dat voor zover tot nu toe bekend er 99 slachtoffers van de razzia van Putten in Wedel zijn geweest*" (*13). In verband met mijn onderzoek ben ik geïnteresseerd in op grond waarvan deze lijst is samengesteld en - of mijn oom er op staat. Oom Wim zou ook op 19-10-1944 naar **Husum** getransporteerd kunnen zijn (*14). Dit is eveneens een buitenkamp, waar gevangenen voor de bouw van de Friesenwall (*15) werden ingezet. Bovenstaande roept de vraag op of oom Wim in 1944 te Neuengamme tot 17 oktober, dan wel tot 19 oktober is geweest.

*9 In Neuengamme en de buitenkampen zijn meer dan 50.000 mensen omgekomen.

*10 'Van naam tot nummer, ...' blz.117

*11 'Van naam tot nummer,...' blz. 102 en 103: In het boek 'Nederlanders in Neuengamme' wordt op blz. 186 vermeld, dat de kampnummers uitgereikt bij aankomst in Neuengamme lopen van 56080 tot 57520. Maar in het archief van het ITS in Bad Arolsen lopen de nummers van het transport van 11 oktober 1944 van 56085 tot 57477.

*12 'Van naam tot nummer,...' blz. 175

*13 'Van naam tot nummer,...' blz. 180

*14 Op 19-10-1944 gaat naar Husum een transport waar hij deel van uitmaakt kan hebben. In dit transport zit een grote groep Nederlanders die op 11 oktober 1944 uit Amersfoort zijn vertrokken. Dekker & Van Dompseleer vermelden hierover, op blz. 193, dat het de kampnummers 56085 - 57477 betreffen. Het is onduidelijk op grond waarvan deze kampnummers aan dit kampverblijf worden gerelateerd. Oom Wim had kampnummer 56970.

*15 Verdedigingswerken tegen de verwachte landingen van de geallieerden op de Noordzeekust. De Friesenwall moest lopen vanaf de Deense grens langs de Duitse Noordzeekust en werd verder doorgetrokken langs de Nederlandse grens op Duits grondgebied.

Wedel

Ten noordwesten van Hamburg aan de Elbe was een marinekamp en werd meer en meer een krijgsgevangenenkamp. In de herfst van 1944 werd het krijgsgevangenenkamp Wedel gedeeltelijk afgebroken en een deel van de barakken werd ingericht als buitenkamp voor concentratiekamp Neuengamme. Van 17 oktober tot 20 november 1944 was het een mannenkamp. Doel: aanleg tankgrachten verdedigingsring Hamburg. Over deze periode wordt ook geschreven door Tj. Wouters in 'Opdat het nageslacht het wete...' (blz. 75 en 256).

Vijf weken na ingebruikneming ontruimt de SS het kamp. Een deel van de mannen gaat op transport naar Versen, een ander deel gaat op weg naar Hamburg (*16).

Na mogelijk een korte periode in Wedel te zijn geweest (zie het er over gemelde op voorgaande bladzijde 7) wordt oom Wim bij de ontruiming van Wedel op 20 november, samen met een groep Puttenaren, naar Versen getransporteerd.

Volgens bovenstaande gegevens heeft Johan Willem Bönker dan in Wedel zijn naamdag herdacht (geboortedatum 03-11-1916) en is hij toen 28 jaar geworden.

Versen

Versen ligt ten noordwesten van Meppen aan de Eems en behoorde tot de Emslandkampen.

In het Emsland werden vanaf 1933 in totaal vijftien kampen opgericht. Dat de kampen in het Emsland werden gesitueerd, had te maken met de afgelegenheid van het gebied en de mogelijkheid om de mannen in eerste instantie in te zetten bij de ontginning van het veen.

Versen, als kamp IX van de Emslandkampen, is tot september 1939 strafgevangenkamp; daarna tot november 1944 krijgsgevangenkamp, om vervolgens een buitenkamp te worden van Neuengamme. Van 16 november 1944 tot 25 maart 1945 verbleven er gevangenen.

Doel: bouw verdedigingswerken en tankgrachten (Friesenwall).

Gezien de notities uit 'Van naam tot nummer' wordt er vanuit gegaan dat oom Wim in Versen op 20 november arriveerde (*17). Hij verbleef er tot de dag waarop hij per trein met anderen naar het hoofdkamp Neuengamme werd vervoerd (*18). Door uithongering en uitputting werd hij wellicht in terminale staat afgevoerd. In de nacht van 15e op 16 december is hij om: 1 Uhr 35 Minuten verstorben.

Een Poolse gevangene Joseph Sprada, die schrijver was in Versen, heeft lijsten bijgehouden van namen en transporten. Volgens deze informatie hebben vijftien transporten vanuit Versen plaatsgevonden. In een aantal van deze transporten zijn ook slachtoffers van de razzia van Putten teruggebracht naar Neuengamme (*19). Een Deense gevangene, nr. 60905, schreef in 1944 over Versen: "*De meeste gevangenen moesten op de kale, koude bodem liggen en omdat het veel regende en de daken kapot waren, trokken we nooit onze kleren uit. We hebben in de periode van 16 november 1944 tot 10 januari 1945 dan ook geen droge kleren gedragen. Enige dagen voor het grote ziekentransport (terug naar Neuengamme op 13 december 1944) kregen we pas een beetje stro*" (*20).

*16 'Van naam tot nummer,...' blz. 128

*17 'Van naam tot nummer,...' blz. 175 en blz.281

*18 zie bijlage: dodenregistratie 16 december 1944 / Kl. Neuengamme, Ordner 15a, Seite 93.

*19 'Van naam tot nummer,...' blz. 282

*20 'GEVANGEN IN HET VEEN, ...' blz. 85

Neuengamme

Uit de onderzochte gegevens blijkt dat Johan Willem Bönker met een trein uit Versen (Meppen) levenloos in Neuengamme is aangekomen en daarna als overledene wordt geregistreerd om vervolgens te worden gecremeerd.

Op de herdenkingsplaat in het herinneringscentrum Putten staat, dat oom Wim op zevenentwintigjarige leeftijd te Neuengamme is gestorven (* 21).

Als stervensdatum wordt door Pieter Dekker & Gert van Dompsele 28-12-1944 genoemd (* 22).

Uit de Sterbe-urkunde en de gegevens uit het archiefbestand van Neuengamme, blijkt dat hij op 16 december 1944 is overleden... Sterbe-Urkunde :

" Der Architekt (23) Johan Bönker evangelisch Putten Holland ist am 16 dezember 1944 1 Uhr 35 minuten Hamburg Hausdeich 60 Neuengamme verstorben.*

Der Verstorbene war geboren am 3 November 1916. Der Verstorbene war nicht verheiratet.

*Todesursache: Allgemeine Körperschwäche (*24).*

Kriminalsekretäre Otto Apenburg wohnhaft Hamburg, Neuengamme " (zie bijlage).

Met een cryptische aanduiding wordt in 'Van naam tot nummer' vermeld dat oom Wim in Versen tot 00-12-1944 (*25) verbleef. Op 13 december 1944 ging er een groot ziekentransport van dit kamp naar Neuengamme. Hiervan zou hij deel uit gemaakt kunnen hebben, want de dodenregistratie van 16/12 wordt gerelateerd aan een transport van Versen naar KZ Lager (zie bijlage: "Auf Transport Meppen - Neuengamme"). Met blauw staat op deze lijst voor zijn gegevens 7722 of 2221 geschreven.

Niet duidelijk is wat daarmee wordt aangeduid. Ook is nog onduidelijk wat met de tussenhaakjes vermelde toevoeging aan de zijkant van "de transportlijst" wordt bedoeld. Tevens vraag ik mij af waar de met rood vermelde nummering 1927 voor staat. Ook is een vraag of dit vervoer als een "gewoon gevangenen transport" of als "ziekentransport" ingeschreven staat, waarmee mogelijk ook stervenden of doden werden vervoerd. De inchecktijd 1 uur 35 komt met de overlijdensakte overeen, hetgeen kan betekenen dat hij al gestorven was voordat hij werd vervoerd. Mogelijk kan nagegaan worden of hij te Versen in de ziekenbarak verbleef. Een veronderstelling is, dat het treintransport op 16 december 's ochtend vroeg uit Versen (nabij Meppen) vertrok, vervolgens in Neuengamme arriveerde en oom Wim diezelfde dag werd gecremeerd.

Met een aan zekerheid grenzende waarschijnlijkheid kan uitgegaan worden, dat oom Wim als achtentwintigjarige man door uithongering en overmatige werkbelasting in gevangenschap is gestorven en als overledene op 16 december 1944 in Neuengamme werd geregistreerd. Nader onderzoek zou uit kunnen wijzen of hij *in het Häftlingenlager Versen* (ziekenboeg/ barak/werkvloer), *op transport naar Neuengamme* of *bij aankomst* in het KZ Lager zijn laatste ademtocht volbracht. Wellicht kan ook aan de hand van transportlijsten en kampadministratie de exacte verblijfperioden in de diverse kampen worden vastgesteld.

*21 Dit is onjuist. Op 3 november, zijn geboortedag, was hij in kamp Wedel en werd er achtentwintig jaar. Hij vertrok waarschijnlijk uit dit kamp op 20 november om diezelfde dag aan te komen in Versen, zie "Van Naam tot nummer" blz 182.

*22 "Van Naam tot nummer...", blz. 175. Desgevraagd liet dhr. Dekker weten hier geen verklaring voor te hebben. Gezien de overlijdensakte gaf hij aan dat de notitie kennelijk op een vergissing berust.

*23 Dit is een onjuiste vermelding, want hij had zich ontwikkeld tot bouwtechnisch tekenaar en bouwopzichter.

*24 De aanduiding Körperswäche is een eufemistische aanduiding voor moord door uithongering en uitbuiting van arbeidskracht.

*25 Meermaals wordt in "Van Naam tot nummer...", als dagaanduiding "00" genoemd. Als de verblijfstermijn in een kamp niet met zekerheid is vast te stellen hebben de schrijvers, aldus Pieter Dekker, voor deze vermelding gekozen.

Terugblik

De kleinkinderen van oma Bönker, Els en Wytze, achterkleinzoon Sijmen en familievriendin Marietje Slightenhorst hebben samen met een groep Puttenaren op 11 oktober 2014 in Neuengamme een herdenking bijgewoond, waarbij mijn zus en ik gevraagd werden om namens de stichting oktober 44 een bloemlegging te doen. Zowel dit eerbetoon, als het gedachtenismoment bij de steen van Putten (waar door anderen van de nabestaanden van Putten een kranslegging werd gedaan), de rondleiding door Neuengamme en de bloemlegging door de Luthers evangelische gemeente van Ladelund waren voor ons zeer confronterende en emotionele momenten (*26). De aanwezigheid van diverse Duitse gasten, hun medeleven en belangstelling werd eveneens door ons bijzonder gewaardeerd.

Door het kennis nemen van het onvoorstelbare leed wat mensen elkaar in de kampen van 'Vernietigung durch Arbeit' hebben aangedaan kwam indringend in beeld hoe de laatste maanden van oom Wim in gevangenschap zijn geweest. Hij was een van de velen die uit Putten, nabij huize Wim (*27), werden weggevoerd. De Puttenaren en evacués waren onderdeel van een systeem van uitbuiting en onderdrukking waar hele bevolkingsgroepen onder gebukt gingen (*28).

In de herdenkingsbijeenkomst op 2 oktober 2014 te Putten gaf premier Rutte aan dat wij uit de geschiedenis kunnen leren om ons als mensheid te blijven verzetten tegen het afserveren en uitsluiten van mensen.

Anita Lasker-Wallfisch verwoorde het als volgt:

**"No one was born with a label around his neck saying
first class human being or second class human being.
We, the human beings, have invented those labels."**

*26 In Neuengamme bestaat de mogelijkheid om in het herinneringscentrum - bij en/of onder het doek met zijn naam en vermelding van overlijden - een eerbewijs voor oom Wim te doen. Ook is het mogelijk om in de nabijheid van de herdenkingssteen van Putten een gedenksteen voor hem te plaatsen. Hier op kunnen eventueel geboortedatum Haarlem, wegvoering Putten, de kampverblijven en zijn overlijdensdatum worden vermeld.

*27 Huize 'Wim' behoorde ten tijde van de oorlog tot Drieseweg 48. De woning 'Jacoba' was nr. 50 en 'Sim' nr. 46. In de loop der jaren zijn de nummeringen door nieuwbouw aan de Drieseweg nogal gewijzigd. Thans is Wim nr. 68. Na de oorlog verhuisde oma met haar zoon Sim naar Dieren en werd Jacoba verhuurd en later verkocht. De woning Wim is altijd door oma voor verhuur aangehouden en kon in de jaren zeventig (van 1 april 1972 - 6 augustus 1973) worden bewoond door kleinzoon Wytze Brandsma en Ank Hartog. Na het overlijden van oma kocht mijn vader de woning. Het is tot de pensionering van mijn vader als vakantiewoning gebruikt. In het voorjaar 1980 verhuisden mijn ouders vanuit Zaandam naar Putten. Mijn moeder zag hier erg tegen op en kwam met mijn vader overeen, dat zij in de herdenkingsweek van Putten het dorp zouden mijden. Ook de geboortedag van haar broer was doorgaans een moeilijk moment voor haar. Bijzonder is dat er op die dag op 3 november in 1989 haar dochter Els Brandsma een nieuw leven het licht deed zien (geboorte van Leanne Schimmel). Tot hun overlijden (Vader: 7 juni 2006 / Moeder: 18 april 2007) woonden mijn ouders op de Drieseweg 68. Het stemt tot vreugde, dat huize Wim in de familie kon blijven en mijn zus en zwager in 2008 er hun intrek namen.

*28 Het is bijzonder wrang, dat 70 jaar na de razzia in de maand oktober in de media naar voren komt, dat sommigen nazimisdadigers als beloning voor vertrek uit de VS een uitkering kregen en nog krijgen. Bron: NOS journaal en Leeuwarder Courant 21-10-2014, blz.7: " *Onder de begunstigden waren SS'ers die vernietigingskampen bewaakten, een collaborateur die duizenden Joden verried en naar de gaskamer hielp en een raketgeleerde die veelvuldig gebruik maakte van dwangarbeid. Zeker vier van hen zijn nog in leven*".

Bronvermelding

- Alberts, Pieter, *Gevangenen in het veen. De geschiedenis van de Emslandkampen*, uitgeverij Noordboek, januari 2014, 11e druk.
- Beßmann, Alyn, KZ-Gedenkstätte Neuengamme -Archiv, Jean-Dolidier-Weg 75 , 21039 Hamburg.
- Billerbeck, pastor Hanno, Kirchliche Gedenkstättenarbeit an der K.Z-Gedenkstätte Neuengamme.
- Bönker, Sim; verhalen en anekdotes door de jaren heen.
- Brandsma, Teunis Titus, Dagboek; enige gebeurtenissen in WO II.
- Dekker, Pieter & Ger van Dompsele, *Van naam tot nummer, slachtoffers van de Puttense razzia*, uitgeverij Louise, oktober 2014.
- Flim Else, *Niet zomaar een dorp*, uitgeverij Stichting Oktober 44, 2000.
- Keizer, Madelon de, *Putten de razzia en de herinnering*, uitgeverij Bert Bakker, 1999, 5e herziene druk.
- Pluijm, Eddy van der, documentatiecentrum Nationaal Monument Kamp Amersfoort.
- Spoor, Marijke, *Het volmaakte kind. Autobiografische roman over het drama van Putten*, uitgeverij Van Genneep, mei 2002.
- Westing, Marleen van, *De kinderen van Putten*, uitgeverij Boom, 3 oktober 2008.
- Wouters, Tj. , *Opdat het nageslacht het wete, Gedenkboek voor de mannen die op 2 oktober 1944 uit ons dorp zijn weggevoerd, Putten Gelderland*, uitgeverij "De Nieuwe Tijd" Laren N.H., 1948.

Websites

- www.oktober44.nl
- www.kampamersfoort.nl
- www.kz-gedenkstaette-neuengamme.de
- www.kirchliche-gedenkstaettenarbeit.de
- www.vriendenkringneuengamme.nl
- www.diz-emslandlager.de

Hier vertrok de trein

*Hier vertrok de trein
Hier op dit perron
Hier stonden de mensen
Met angst in hun ogen
Voor de reis begon*

*Een man met een vrouw
Een vrouw met een kind
Een kind met een toekomst
Mensen
Als dieren opgejaagd*

*Daar was het oosten
Daar gingen ze heen
Verder dan een trein kan reizen
Naar de hemel
Door de hel*

*Hier was het leven
Daar was de dood
Voor elke bastaard en zigeuner
Voor elke homoseksueel
Elke jood*

*En ik kan het niet begrijpen
M'n hoofd kan er niet bij
Ik kan het niet begrijpen
M'n hoofd kan er niet bij*

*Er is teveel over geschreven
En het is natuurlijk veel te lang geleden
Dus we mogen het, we mogen het vergeten
Maar als we het vergeten
Begint het weer opnieuw*

*Als we het vergeten
Begint het weer opnieuw*

*Hier vertrok de trein
Hier op dit perron
Hier stonden de mensen
Voor de reis begon*

Tekst geschreven en gezongen door Stef Bos.

Verloofd:

31 Mei 1939.

Wim Bönker

Bertha van den Brink

Geen Ontvangdag.

Dutten (Geld.)
Huize „Jacoba“, Driescheweg 50.

Dutten (Geld.)
Molenstraat 7.

Addendum Johan Willem Bönker in historisch perspectief

Inhoud

Inleiding	2
Neuengamme	3
Husum	4
Kampgeschiedenis	
Transport & Kampverblijf	5
Dodenregistratie	6
Crematie	7
Opvang & Begeleiding	8 - 9
Levensbeschouwing	10 - 11

Inleiding

Mijn boekwerkje "Johan Willem Bönker in perspectief" heeft aanleiding gegeven tot enige aanvullingen en verbeteringen.

In dit addendum kies ik er voor om de voetnootnummering door te laten lopen.

De transportlijst is een dodenlijst uit een dodenregister, opgemaakt in Neuengamme en betreft mensen die op transport gesteld waren vanuit Meppen/Versen naar Neuengamme.

Husum als kamp waar oom Wim mogelijk verbleef is een onjuiste veronderstelling.

Door bijzondere gedragskenmerken van mijn moeder en oma werd ik soms met hun verborgen verdriet geconfronteerd.

De herinneringen over de moederlijke zorgen van oma Elizabeth Voet en moeder Jacoba Bönker betreffen mijn kleuter- en lagere schoolperiode te Dieren én de Mulo periode te Zaandam.

In mijn tienertijd had ik een sterke aandrang om het ouderlijke huis te verlaten, hetgeen uiteindelijk - door het aangaan van een studie- resulteerde in het op kamers kunnen gaan wonen.

Ik wil de lezers bedanken voor hun oplettendheid en opbouwende kritiek.

Veel mocht ik leren van de deskundige inbreng van Frau Alyn Beßmann, de heren Pieter Dekker en Eddy van der Pluijm. Hartelijk dank ook aan SIM, de broer van WIM, die mij welwillend en opbouwend van dienst was.

Met dit addendum hoop ik enigszins inzichtelijk te hebben gemaakt op welke wijze de razzia impact op nabestaanden heeft gehad.

November 2014 / *herzien 16 december 2014 & toevoegingen januari 2015.*

Wytze Brandsma.

Neuengamme

Voor oom Wim was Neuengamme een registratiecentrum en een doorgangskamp.

Hij werd er ontdaan van zijn identiteit, kreeg een nummer, vernederingbehandeling, kampkleding en werd aangeduid als nummer 56970 met een driehoekmerkteken. Dit merkteken werd op de kleding bevestigd. De gele driehoek voor Joodse mensen. De rode driehoek voor politieke gevangenen.

De groene driehoek voor beroepsmisdadigers. De paarse driehoek voor Jehova's getuigen.

De roze driehoek voor homofielen en lesbiennes. De zwarte driehoek voor zogenaamde asociale (woonwagabewoners, werkweigeraars en onderduikers).

Om Neuengamme goed te kunnen plaatsen kan er op eigen gelegenheid, via stichting oktober 44 of de vriendenkring Neuengamme, een bezoek aan het gedachteniscentrum gebracht worden, zie:

- www.kz-gedenkstätte-neuengamme
- www.oktober44.nl
- www.vriendenkringneuengamme.nl

Wie meer over Neuengamme met zijn buitenkampen wil lezen:

- Van Dijk, Annelie, *Het concentratiekamp Neuengamme*, leven in de schemering van het bestaan, uitgeverij Free Musketeers, januari 2012.
- Schuyf, Judith, eindredactie, *NEDERLANDERS IN NEUENGAMME*, de ervaringen van ruim 5500 Nederlanders in een Duits concentratiekamp 1940 - 1945, uitgeverij Kimabo - Zaltbommel / Stichting vriendenkring Neuengamme, 2011, 4e herziene druk.

.

Husum

Naar aanleiding van noot 14 op blz. 7 van "Johan Willem Bönker in historisch perspectief" schrijft Pieter Dekker mij:

** "Op blz. 193 van ons boek wordt vermeld om welke transporten uit Amersfoort een selectie is gemaakt van gevangenen die naar Husum zijn gegaan. De nummers die vermeld worden bij 8 september en 11 oktober 1944 zijn de complete serie nummers van deze transporten uit Amersfoort. Hier wordt niet mee bedoeld dat alle gevangenen tussen genoemde nummers naar Husum zijn gegaan."*

** "Wij veronderstellen dat Johan Willem Bönker in Wedel is geweest. Dit is gebaseerd op zijn overlijdensdatum en zijn aanwezigheid in Versen. Wij weten dat vanuit Wedel er een transport is gegaan naar Versen. Later (6 januari 1945) is er nog een transport naar Versen en Dalum gegaan waarin onder andere gevangenen zaten die teruggekeerd zijn uit Husum en Ladelund (15 december retour naar Neuengamme / 6 januari 1945 op transport naar Versen)."*

** "Mocht Johan Willem Bönker naar Husum gegaan zijn, dan is het zo goed als zeker onmogelijk dat hij op 16 december komt te overlijden in of tijdens transport vanuit Versen. Zieken die terugkeerden uit Husum naar Neuengamme zijn op transport gegaan naar Bergen-Belsen. Wij concluderen op basis van deze info dat Husum uitgesloten is."*

Over Husum laat Alyn Bußmann mij weten:

** "Die Bezeichnung „Effektenliste Husum“ bezieht sich ausschließlich auf den Fundort der von der SS entwendeten Effekten. Es gibt keinen Hinweis darauf, dass Johan Willem Bönker in Husum gewesen ist".*

Kampgeschiedenis

Transport & Kampverblijf

Amersfoort	02-10-1944 / 11-10-1944	<i>verblijf Polizeiliches Durchgangslager</i>
Neuengamme	14-10-1944 / 17-10-1944	<i>registratie, ontmenselijking / doorverwijzing</i>
Wedel	17-10-1944 / 20-11-1944	<i>ingebruikneming / ontruiming</i>
Versen	20-11-1944 / 13-12-1944	<i>overplaatsing / groot ziekentransport</i>
Neuengamme	16-12-1944	<i>De waarheid is polyïnterpretable, maar blijkens registratie in dodenboek Neuengamme is oom Wim op transport aan Körperschwäche gestorven.</i>

Uit de bronnen die ik heb geraadpleegd komt naar voren, dat de omstandigheden en begeleiding van gevangenen (Häftlingen) in de buitenkampen over het algemeen slechter en nog gruwelijker (terreur, mishandeling, vernedering) waren dan in het hoofdkamp Neuengamme.

De gevangenen uit Putten werden veelal naar de meest ontmenselijkte buitenkampen gestuurd, hetgeen voornamelijk de reden is dat er zo weinig terugkwamen. In drieërlei opzichten was wat de mannen van Putten overkwam bijzonder. Ten eerste behoorden zij tot de gevangenen die in de betrekkelijk kleine Außenlager van Neuengamme in Sleeswijk-Holstein en aan de Nederlandse grens werden afgebeeld bij de aanleg van tankgraven en loopgraven in de meest barre omstandigheden die men zich maar denken kan. Ten tweede kwamen zij aan in de kampen op het moment dat de kamporganisatie vrijwel overal instortte en vooral de voedsel - en medicijnvoorziening stagneerde. Ten derde, moesten zij als gevangenen die ressorteerden onder het hoofdkamp Neuengamme, bij de nadering van de geallieerden verschrikkelijke dodenmarsen in het noorden van Duitsland maken voordat zij werden bevrijd (zie: *Putten, de razzia en de herinnering* 5e herz. druk 1999, blz. 162/163).

Om de misstanden m.b.t. de gevangenen in de kampen te verdoezelen werd in opdracht van de SS bij de sluiting van de kampen veel administratie vernietigd.

"De meesten buitenkampen die waren opgericht om antitankgrachten te graven, hebben maar kort bestaan. Als de kampen werden opgeheven werden de gevangenen, voor zover zij nog in leven waren, weer naar elders vervoerd" ('Nederlanders in Neuengamme', blz. 57).

Voortschrijdend inzicht doet mij vaststellen, dat waarschijnlijk oom Wim vanuit Wedel in het ziekenrevier te Versen is terecht gekomen en met het grote ziekentransport op 13 december 1944 naar Neuengamme is afgevoerd. Zonder voeding werden gevangenen in veel te krappe ruimten op transport gesteld. Het is duidelijk dat ernstig zieken en verzwakten weinig kans hadden dit te overleven. De dodenregistratie is op 16 december in Neuengamme gedaan, wat niet de aankomstdag hoeft te impliceren.

Pieter Dekker laat mij weten dat misschien de volgende aanname mogelijk is: *"het transport is vertrokken uit Versen op 13 december 1944 (groot ziekentransport / opgemerkt hierbij dat Josef Sprada aangeeft dat op 13 december één persoon op transport is gegaan, dit zal dan niet juist zijn..."*

Alyn Beßmann: *"Theoretisch ist es möglich, dass sich die Zeitangabe auch auf das Eintreffen des Transportes in Stammlager des KZ Neuengamme oder auf den Zeitpunkt des Ausladens der Toten aus dem Zug bezieht."*

Dodenregistratie

In mijn onderzoek, betrekking hebbende op Johan Willem Bönker in historisch perspectief, ben ik uitgegaan van een verkeerde aanname, namelijk: een transportlijst waarop de inchecktijd van zieken staat geregistreerd. Op grond hiervan kom ik tot een onjuiste veronderstelling, dat het treintransport op 16 december 's morgens vroeg uit Versen (nabij Meppen) vertrok, ... (zie blz. 9). Zowel Alyn Beßmann, als Pieter Dekker wezen mij op deze onvolkomenheid. Beiden lieten zij weten, dat de lijst een dodenregistratie van de ziekenafdeling van Neuengamme betrof. Een transportlijst met inchecktijd is dus een foutieve interpretatie.

Alyn Beßmann schrijft hierover: *"Das Dokument ist keine Transportliste, sondern das Totenbuch des Krankenreviers. Auf die Angaben der Uhrzeit darin ist kein Verlass. Die Zeitangaben orientieren sich meist am Zeitpunkt der Eintragung in das Totenbuch des Krankenreviers und sind häufig im Fünfminutentakt notiert"* (@mail 5-11-2014). Vervolgens schrijft zij, dat het theoretisch mogelijk is dat de tijdvermelding op de dodenlijst de aankomst van het transport in het hoofdkamp Neunegamme betreft of het tijdstip van het uitklaren der doden uit de trein aangeeft. Maar het is waarschijnlijker, aldus Alyn Beßmann, dat het tijdstip eerder een plusminus aanduiding betreft over wanneer de doden in de dodenkamer van het kamp geregistreerd zijn (*29).

In een @mail van 1 november j.l. meldt Pieter Dekker hierover: *"de tijden zijn volgens mij een vermelding die niet op juistheid zijn gebaseerd, er zit overal 5 minuten tussen, dit lijkt eerder op het tijdstip van uitladen uit de trein en registreren van naam en kampnummer van de doden."*

Voorts meldt Pieter Dekker, met verwijzing naar blz. 174 en blz. 175 van het samen met Gert van Dompsele geschreven boek 'Van naam tot nummer', dat zijn vermelding van overlijden van oom Wim niet klopt: *"De datum overlijden in het boek lijkt mij niet juist. Ik begrijp niet waar de datum 28.12.1944 op gebaseerd is. Het enige dat ik mij kan voorstellen is dat bij het maken van de blokjes met gegevens er een kopie is gemaakt van een voorgaand blokje (in dit geval de laatste uit de rij Neuengamme / Tijmen de Zwaan) en dat de datum 28.12.1944 niet is aangepast. In onderliggende stukken kom ik deze datum niet tegen! Een fout van mij dus, deze datum!"*

Bovenstaande geeft aan dat het overlijden van oom Wim op 16 december is genoteerd. En het niet met zekerheid te zeggen is op welke dag de trein vanuit Meppen (Versen) te Neuengamme is aangekomen. De tijdsaanduiding geeft de dodenregistratie in kamp Neuengamme aan.

In de bijlage van mijn boekwerkje wordt transportlijst genoemd, maar het betreft dus een bladzijde uit een geschreven dodenboek van Neuengamme (*KL Neuengamme , Ordner 15a, Seite 93*).

* 29 *"Wahrscheinlicher ist aber, dass die Zeitangabe eher den ungefähren Zeitpunkt beschreibt, an dem die Toten in der Totenkammer des Lagers verzeichnet worden sind"* (@mail 5-11-2014).

Crematie

In het hoofdkamp Neuengamme werden doden niet begraven, ze werden gecremeerd. Hun as werd veelal uitgestrooid over de moestuin van de SS'ers.

Alyn Beßmann laat mij weten: *"Die Zeiträume zwischen der Verzeichnung des Todes im Lager und der Kremierung lassen sich nicht genau bestimmen. Sie schwankten je nach Zahl der Toten und den Brennstoffvorräten im Krematorium."*

In het boek *Nederlanders in Neuengamme*, eindredactie dr. Judith Schuyf, staat hierover geschreven: *"In de Totenliste van Neuengamme, die bewaard zijn gebleven, staat een eindeloze opsomming van de ziekten waaraan de gevangenen zijn gestorven: tuberculose, dysenterie, hartfalen etc., maar er is maar één doodsoorzaak: zonder het kamp zouden deze mensen niet overleden zijn. Ze zijn gestorven aan het nazisme. Wie de overlijdensgegevens van concentratiekampen nauwkeurig bestudeert, kan zich bovendien afvragen of zelfs deze informatie wel klopt. Vaak werd er maar wat opgeschreven"* (N. in N. blz. 155).

"In de laatste maanden was de sterfte onder de gevangenen erg hoog, vooral de buitenkampen. "Transporten uit Meppen (Versen) die terugkwamen in Neuengamme, bestonden uit doden en muzelmannen" (N. in N. blz. 156).

Als gevangenen door gebrek aan voedsel en overmatige werkbelasting vervielen tot een staat van algehele apathie werden ze muzelmannen genoemd. Zij waren totaal uitgemergeld, maar werden desalniettemin ingezet voor aangepast werk. Meestal was muzelman het laatste stadium voor de dood intrad. In Neuengamme was een Muselmännerlager, degenen die daar in kwamen moesten vlechtwerk verrichten (camouflagenetten maken) of werden ingedeeld bij het "Leichenkommando" .

"In de loop van de dag werden alle overledenen bij elkaar opgestapeld, tot het een behoorlijk aantal was, ongeveer 200 om naar het crematorium te worden gebracht. De SS had lijkisten en urnen neergezet, om te suggereren dat de overledenen een behoorlijke uitvaart kregen, maar de gevangenen wisten wel beter " (N. in N. blz. 157).

Veel orthodoxe Christenen, waaronder bevindelijk gereformeerden, hebben moeite met cremeren en houden Schriftuurlijk vast aan begraven. Dit, opdat niets de wederopstanding en het eeuwig leven in de weg mag staan. Op kerkhoven behorende tot de Bijbelgordel kan men op graven lezen: "Dit graf moet gesloten blijven tot de dag der wederopstanding" . Putten behoort tot de Bible Belt. Tegen deze achtergrond is het te begrijpen, dat tijdens de herdenkingsreis op 11-10-2014 in Neuengamme een discussie ontstond over het al dan niet heil wat de gecremeerde ten deel zou kunnen vallen. Maar met een Schriftuurlijk kissebissen over begraven of crematie, i.c. gekunstelde theologische uitlegkunde, hadden mijn ouders helemaal niks mee.

Opvang & Begeleiding

Bij mijn moeder voelde ik verdriet, angst, irritatie en verbittering, wat met name meer manifest werd: in de maand mei (nationale herdenking en gedachtenis aan verloving broer); eind augustus (overlijden vader); begin oktober (razzia); begin november (verjaardag broer). Er hing soms een wolk van zwaarmoedigheid om haar heen. Vooral slapeloosheid en hoofdpijn speelde mijn moeder vaak parten. Bij mijn oma ervoer ik verdriet, berusting en hoop. Beide vrouwen gingen mee in de tendens van direct na de oorlog om niet veel zaken op te rakkelen. Maar in de door hun gegeven summier informatie over die tijd bleken zij moeite te hebben dat sommigen mensen corrupt waren en/of heulden met de Duisters (de NSB'ers) en een aantal mensen weinig mededogen hadden.

Een en ander gaf mij bij het sporadisch ter sprake komen een benauwd gevoel.

Beide vrouwen uitten zich over de slechte organisatie van het Rode Kruis in en direct na de oorlog. Zij konden het slecht verkroppen dat slechts krijgsgevangenen pakketten toegestuurd kregen en waren zeer teleurgesteld dat er na de oorlog, i.t.t. andere landen, nauwelijks opvang en begeleiding was geregeld (* 30).

De neerslachtigheid en de overbezorgdheid van mijn moeder; de berusting en het stilzwijgen van mijn oma kon ik als kind moeilijk plaatsen. Toen mijn oudste broer Wim (*31) er voor koos in ontwikkelingslanden te gaan werken (Oeganda, Ethiopië, Tanzania) kwam regelmatig bij mijn moeder angst bovendrijven dat hem wat zou overkomen en hij niet meer terug zou keren. In het omgaan met angst had zij een goed klankbord bij onze homeopathische huisarts, die haar met raad en daad in het bestieren van haar huishouding bijstond.

Als volk hebben we de laatste decennia beter geleerd om met slachtofferhulp, nabestaandenopvang en rouwverwerking om te gaan. Ondermeer de Bijlmerramp (1992), de vuurwerkramp (2000), de Nieuwjaarsramp Volendam (2001) en de ramp MH 17(2014) hebben ons doen inzien dat collectieve verwerking van belang is. Het is lovenswaardig dat zowel de vriendenkring Neuengamme in 2005, als de stichting oktober 44 in 2014 een herdenkingsboek hebben uitgegeven en daarmee overledenen en nabestaanden recht doen. Aan hoe teruggekeerden de razzia en kampervaring(en) hebben ervaren en zich met deze beelden moesten voegen in de samenleving werd na de oorlog nauwelijks aandacht besteed. Evenals veel nabestaanden koos men ervoor het verleden "achter zich te laten" en een en ander "met de mantel der liefde" te bedekken.

Annelie van Dijk schrijft over de terugkeer het volgende: "*Vele van de gevangenen die zijn teruggekeerd, waren psychisch en fysiek nog in slechte conditie en vroegen zich soms af waarom zij het kamp en de verschrikkingen wel overleefd hadden en hun medegevangenen niet. Ook voelden de voormalige gevangenen zich door hun omgeving niet altijd evengoed begrepen. Behalve onbegrip was er soms zelfs sprake van argwaan vanuit de leefomgeving van de vroegere gevangene*" (blz. 74).

* 30 De Nederlandse regering had alleen Rode Kruispakketten bestemd voor krijgsgevangenen; concentratiekampgevangenen vielen hier niet onder. Terwijl andere landen direct actief waren in terughaal en opvang van weggevoerden liet het Rode Kruis in Nederland het in eerste instantie af weten.

* 31 Het eerste kleinkind Wim Brandsma werd naar Johan Willem Bönker vernoemd. Er zouden nog vele kleinkinderen volgen, waar mijn oma als "tweede moeder" in ons gezin een belangrijke rol in de opvoeding speelde. Toen mijn moeder de moed had opgevat om mijn broer en zijn vrouw eenmaal met mijn vader op te zoeken werd deze angst minder. Terwijl ik dit schrijf realiseer ik mij dat mijn ouders alle leden van het gezin Bönker-Voet in hun kindertal hebben vernoemd.

Opvang, begeleiding en verwerking was voor beide groepen (teruggekeerden en nabestaanden) nauwelijks geregeld. Boosheid over de onnozelheid van het verzet, kritiek op ambtsdragers, woede over corruptheid, alsmede het aan de orde stellen van de nalatige rol van het Rode Kruis kon moeilijk naar voren worden gebracht.

Dankbaar moest je zijn dat de ellende voorbij was!

"Samen de schouders eronder voor de wederopbouw" en "Zorg dragen voor een betere toekomst" werd tot overlevingsstrategie. De pijn van het verleden zou wel eens van invloed kunnen zijn op "het er niet meer over willen hebben" en zwijgen: "Om wille van de lieve vrede". Maar het is vaak meer om onze eigen gemoedsrust niet te verstoren.

Net zoals bij velen konden mijn moeder, haar broer en mijn oma geen beroep doen op professionele ondersteuning en waren zij bij hun rouwverwerking grotendeels op zich zelf aangewezen. Begeleiding bij verwerking van het gemis lieten naar het oordeel van mijn moeder veel te wensen over. Zij had een hekel aan zogenaamde "dooddoeners", zoals:

- *misschien was het wel voorbestemd...*
- *het is alles in Zijn Hand...*
- *wellicht moeten we leren te berusten in de Wijsheid des Heeren...*
- *het Kruis wat je ten deel valt kan je als loutering zien...*
- *het leed dien je in stilte te dragen...*
- *het is nu eenmaal zo gegaan, zoals het is gegaan...*
- *'s Heeren wegen zijn ondoorgankelijk...*
- *niet klagen maar dragen en bidden om kracht.*

Op welke wijze herinneringen doorwerken in beelden over de razzia van Putten schreef Madelon de Keizer een indrukwekkende boek '*Putten, de razzia en de herinnering*'. Over hoe gebeurtenissen m.b.t. de razzia van Putten door kunnen spelen op de psyche schreef Marijke Spoor een indringende autobiografische roman; '*Het volmaakte kind*'.

Levensbeschouwing

Mijn ouders vonden het onverkwikkelijk dat tijdens de Duitse bezetting een richtingenstrijd zich afspeelde in de gereformeerde kerk (synodaal) waar toe ze behoorden. Binnen deze kerk gaf theoloog Schilder en anderen leiding aan een beweging die aangeduid werd als "Reformatische beweging". Midden in de tweede wereldoorlog kwam er een scheuring (vrijmaking 1944) in hun kerk. Andere ideeën over leergezag en hoe dit in de praktijk te brengen lagen hieraan ten grondslag. Evangelisch dogmatische bevoegenheid, kwam tegenover een meer vrije geloofsvulling te staan, met als gevolg dat over en weer gelovigen elkaar gingen vermanen en mijden.

In plaats dat de broeders en zusters elkaar steunden en bemoedigden ging men hierover fel en verbeten met elkaar in debat, alsook bestreed men de wederzijdse doop- en verbondsopvattingen. Schilder wilde binnen het kader van de gereformeerde belijdenisgeschriften een meer Schriftuurlijke theologie en zette zich hartstochtelijk af tegen de leer van de Zwitserse theoloog Karl Barth. Het uiteindelijke gevolg van deze onvrede lievende debatten was dat Professor Schilder en zijn volgelingen in 1944 buiten de gereformeerde kerken kwamen te staan. Mede door zijn toedoen zijn de gereformeerde kerken vrijgemaakt ontstaan.

Oma en mijn ouders lieten zich niet door deze haarkloverijkwesties, i.c. polemieken, van de wijs brengen en omarmden een meer tolerante geloofsvulling. Toen de bij hun gemeente behorende ds. de Ruig- van tewerkstelling in kampen uit Duitsland- terugkwam, was de verwachting bij mijn oma, haar dochter en mijn vader, dat hij door zijn ervaring en opleiding enige bemoediging en ondersteuning kon bieden. Dominee de Ruig kwam net als het gezin Bönker van buiten Putten. Hij was "niet zwaar in de leer" en juist van hem hadden zij pastorale zorg verwacht. Maar hij bleek niet de moed te hebben om bij nabestaanden langs te gaan, hetgeen oom Sim (31-08-1928)-de broer van oom Wim- mij recentelijk liet weten.

Madelon de Keizer schrijft hierover, dat De Ruig zijn gemeente niet wist te bereiken; religieus niet omdat hij "lichter" was dan de Puttenaren, maar sociaal evenmin, omdat hij, de gestudeerde dominee, te ver boven de gemeente stond. Het lukte hem naar eigen inzicht niet zijn taak - troost te bieden aan de gemeenteleden voor het grote verlies dat velen van hen hadden geleden - goed te verrichten. De Ruigs gevoel als dominee te kort te schieten sloeg om in een afkeer van het dorp, zijn inwoners en hun mentaliteit. (zie blz. 179-182 '*Putten, de razzia en de herinnering*').

Toen oma Bönker met haar zoon Sim in 1946 bij mijn ouders te Dieren ging inwonen vermeed zij mogelijke discussies aangaande kerkelijke twisten en hield haar ervaring over de Puttense gemeenschap grotendeels voor zich, om vervolgens van betekenis te zijn in het huishouden van haar dochter en schoonzoon. Zij koos ervoor, zowel te Dieren als later in Zaandam, geen directe verbintenis meer aan te gaan met de kerkelijke gemeente en hield zich via de kerkteléfono en/of radio Bloemendaal van het geestelijk leven op de hoogte.

In mijn tienertijd, de zestiger jaren, werd de scheiding der geesten tussen de synodaal gereformeerde kerk en de vrijgemaakt gereformeerde kerk weer actueel. Men keek terug op de afscheiding, die in- en direct na de tweede wereld oorlog ontstond, en besloot om hier en daar weer toenadering te zoeken. Een en ander veroorzaakte heftige discussies over de ware leer. Het idee ontstond dat de vrijgemaakte kerk de enige 'ware kerk' was, waar een ruim aantal kerkelijke gemeenten zich niet in konden vinden. Mede hierdoor ontstond er binnen deze kerken een scheuring en gingen deze zich daarom in 1967 afscheiden van de Vrijgemaakten en vormden de Nederlands Gereformeerde kerk. Mijn moeder kon haar frustratie over de geloofsverschillen moeilijk voor zich houden en liet haar teleurstelling over het ontbreken van tolerantie, verdraagzaamheid en wederzijds respect regelmatig blijken. Ik kwam er al gauw achter dat het in de aard van de te onderscheiden orthodoxe en bevindelijke reformatorische geloofsgemeenschappen lijkt te liggen om de ware leer te claimen en andersdenkenden daarmee 'lastig' te vallen.

In de zestiger jaren kwam binnen de gereformeerde kerk te Zaandam ook geleidelijk aan drie stromingen boven drijven, welke min of meer te koppelen waren aan geschriften als: 'Waarheid & Eenheid', 'Credo' en 'Voorlopig'. Als jongere boeide de diversiteit in het geloofsleven mij, alsook verwonderde ik mij erover dat een ieder van zijn/haar waarheid overtuigd leek. Onze buurman in Zaandam, broeder Snippe, behoorde meer tot het behoudende deel van de gereformeerde synodale kerk (deze groep noemden zich ook wel de "verontrusten"). Mijn ouders voelden zich thuis in de middenstroming en mij sprak de progressievere stroming 'Voorlopig' aan. In die tijd liet mijn moeder regelmatig met enige bitterheid weten dat onze lieve Heer soms moeilijk te plaatsen kostgangers heeft en dat het er op neer kwam dat een ieder zijn/haar eigen waarheid maar zelf moest zien te vinden. Een en ander heeft er mede toe geleid dat ik ruimzinnig op levensbeschouwelijke zoektocht ging.

Als er weer eens een openlijk gevoerde pennenstrijd tussen vakgenoten over conflicterende standpunten in de gereformeerde kerken voordeed, dan kozen zowel mijn ouders, als oma de weg om er geen bemoeienis mee te hebben. Hun levensbeschouwing betekende elkaar niet willen uitsluiten en praktisch dienstbaar willen zijn.

Maar het schuldig voelen, het tekortschieten en je afvragen of je wel voldoende het goede nastreefde, c.q. genoeg naastenliefde betrachtte, kwam wel aan de orde. Mijn moeder was hier soms behoorlijk zwaarmoedig onder. Haar vroeg overleden vader, de beelden van de razzia en het gemis van haar broer én de scherpe geschillen over de geloofsleer stonden eveneens een onbezorgde levenswijze vaak in de weg.

Aleid Schilder heeft een boek geschreven over de psychisch ziekmakende aspecten van het orthodox gereformeerde geloof. Toen ik het boek *'Hulpeloos maar schuldig'* van haar las kon ik enige geloofszaken van de Puttense gemeenschap anders bezien.

Ik ben mij bewust dat mijn socialisatie mede gevormd is door de levensbeschouwing van mijn oma en ouders, alsook de ervaringen die zij met betrekking tot de razzia van Putten hebben meegemaakt. Terugblikkend hierop heeft een en ander meegespeeld in vroegtijdig het ouderlijk huis willen verlaten, om zelfstandig eigen inkleuring aan het leven te geven.

***"Het is beter een kaars te ontsteken,
dan de duisternis te verwensen"***

Chinees Spreekwoord.

BEVRIJDING

NU JUICHT, MIJN VOLK! NU HEEFT HET UUR GESLAGEN!
HOE LANG HEBT GIJ DIT POPELEND VERWACHT -
HOE ZEER HEBT GIJ IN JARENLANGEN NACHT
DIT HOOGLIED SLUIMEREND ONDER 'T HART GEDRAGEN!

NU JUICHT, MIJN VOLK! LAAT NU UW JUBEL KLINKEN!
LAAT NU DE VLAGGEN BOL STAAN IN DEN WIND. -
DE VRIJHEID IS EEN UITGELATEN KIND
EN MOET ZICH AAN DE EIGEN VREUGD BEDRINKEN!

NU DANKT, MIJN VOLK! WILT ALS HET KOREN KNIELEN
DAT VOOR DEN STORM IN RIJPE BUNDELS BOOG.
DE PRIJS DIE ONZE VRIJHEID VROEG WAS HOOG-
ZIJ WERD BETAALD - IN BLOED - ZIJ VIELEN!

ZIJ VIELEN ALS DE GOLVEN GLANZEND KOREN,
ZIJ VIELEN ALS DE VOGELS UIT HUN VLUCHT,
ZIJ VIELEN ALS DE BLOESEMS VOOR DE VRUCHT,
ZIJ VIELEN ALS DE ZADEN IN DE VOREN.

DOCH WIJ DIE BLEVEN EN EEN NIEUWEN DAG ZIEN GLOREN, -
ZIET HOE DE DAUW DAAR GLINSTERT OP HET LAND -
ZÓÓ FONKELT DIT KLEINOOD IN EIGEN HAND:
VRIJHEID! VLAM UIT SMART GEBOREN!

"de Vasthi-hoeve"
Januari 2015
Wytze Brandsma.

Stichting oktober 44 Putten
t.a.v. de heren Pieter Dekker & Gert van Domseler.

*Er is veel energie in jullie boek gaan zitten. Het geheel ziet er dan ook goed verzorgd uit!
De reacties die ik op jullie boek verneem zijn erg positief. Mogelijk zal er op termijn een tweede druk uitkomen, waarin jullie de naar voren gebrachte opbouwende op- en aanmerkingen kunnen verwerken. Bijstelling en toevoeging van vermelding van feitelijke gegevens over de weggevoerden zou dan kunnen geschieden.*

Te denken valt hierbij aan een toelichting bij datagegevens van "00" of beter nog, indien dit uit nader onderzoek naar voren is gekomen, een exactere vermelding. Ook zou meer persoonlijke gegevens bij de namen en foto's vermeld kunnen worden, zoals verloving (in die tijd een zingevend en waardevolle bevestiging van een relatie), beroep en levensbeschouwing (indien mogelijk van generiek naar specifiek).

*Ik hecht er waarde aan als in een nieuwe druk de uit onderzoek naar voren gekomen gegevens van Johan Willem Bönker worden bijgesteld en dat op de website een en ander wordt geïmplementeerd.**

Tot slot stel ik het op prijs als voor de vermelding van leeftijd van de slachtoffers in het gedachteniscentrum wordt uitgegaan van de geboortedatum. Oom Wim was bij overlijden 28 jaar.

Jullie alle goeds toewensend,

met vriendelijke groet,

Wytze Brandsma.

* Met verwijzing naar het boek 'Van naam tot nummer, slachtoffers van de Puttense razzia', uitgeverij Louise, 2014 (bladzijde 175) doe ik op grond van enig onderzoek onderstaand een voorstel tot geactualiseerde notering:

Johan Willem Bönker

Geboren 03-11-1916 te Haarlem **Zoon van** Jan Bönker en Elisabeth Voet
Adres Drieseweg 50 **Burgelijke staat** ongehuwd **Verloofd** 31-05-1939
Bertha van den Brink **Beroep** bouwkundig opzichter **Levensbeschouwing**
Gereformeerd (synodaal) **Amersfoort** 02-10-1944/11-10-1944-kampnr. 8332
briefje uit trein Neuengamme 14-10-1944 / 17-10-1944-kampnr 56970
Persoonlijke bezittingen identiteitsbewijs nr. P 16-000693, ring, horloge,
enkele documenten **Wedel** 17-10-1944 / 20-11-1944 **Versen** 20-11-1944/
13-12-1944 Overleden tijdens transport naar Neuengamme. Bijgeschreven
in het dodenregister 16-12-1944 **Gecremeerd** Neuengamme

